"तत्र औपाविनैव जानश्रुतायनेन प्रत्यवरूढम्" शत० ब्रा० ५,१,१,५। स्त्रियां ङीप्।

औपासन त्रि० उपास्यते प्रतिदिनमित्युपासनो गृह्योऽग्निस्तत्र भवः अण्। गृह्याग्नौ कर्त्तव्ये सायंप्रातर्होमादौ कर्म्मणि। गृह्याग्निश्च विवाहाग्निः। तत्र कर्त्तव्यं दर्शितं "नौपासनश्रुतेः" कात्या० १,१,२, "यदुक्तम् वैतानिकेष्वेवाग्निषु श्रौतं स्मार्तं च कर्त्तव्यमिति तन्न कुतः? औपासनश्रुतेः यत आहिताग्नेरप्यौपासनः श्रूयते पितृमेधे "अद्वारेणौपासनं निरस्यतीति" यदि स्मार्तमपि वैतानिकेष्वेव क्रियते तदा आहिताग्नेः पितृमेधे औपासनदर्शनं न स्यात् अस्ति च। तस्मात् स्मार्त्तान्यौपासने कर्त्तव्यानीति तथा च स्मृतिः "स्मार्त्तं कर्म्म विवाहाग्नौ कुर्व्वीत प्रत्यहं गृही। दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निष्विति"। "तस्मिन् गृह्याणीत्यापस्तम्बस्मरणाच्च"। गृहाय हितं गृह्यम् गृहशब्दश्च दम्पत्योर्वर्त्तते तस्मिन्नित्यावसथ्ये। अतश्च यत्किञ्चिद्दम्पत्योर्हितं कर्म शान्तिकपौष्टिकव्रताङ्गहोमादिकं स्मार्त्तं तत् सर्वमावसथ्येऽग्नौ भवतीति। तथा च खादिरगृह्यसूत्रकारिकायाम् "होमानात्मार्थपत्न्यर्थान् कृत्स्नानौपासने न च। परार्थानेकदेशेऽग्नौ स चान्ते लौकिको भवेत्" अत एव कात्यायनः (कर्मप्रदीपे) "न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम्। स्वकर्म्म सत्क्रियार्थश्च यावन्नासौ प्रजायते। अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्व्वत्र लौकिकः। न हि पित्रा समानीत पुत्रस्य भवति क्वचित्"। अतश्च सीमन्तोन्नयनमपि स्मार्ताग्नावेव कार्य्यम्! अपि च आधानेनोत्पादितानां गार्हपत्यादीनामग्नीनाम् प्रयोजनापेक्षायां सत्यां "गार्हपत्ये हवींषि श्रपयत्याहवनीये जुहोति दक्षिणाग्नावन्वाहार्य्यं पचतीति" प्रत्यक्षवचननिर्द्दिष्टैरेव प्रयोजनैर्निराकाङ्क्षाणाम् न सामर्थ्यमात्रेणोक्तादन्यत्र विनियोगः कल्पयितुं शक्यते"। तस्मात् स्मार्तान्यौपासन एव कार्य्याणि इति" कर्कः।

विधानपा० तस्यारम्भकालादि निरूपितं यथा गृह्यपरिशिष्टे "अथ नित्यौपासनं तस्य सायमारम्भः" इति। शौनकोऽपि यस्मिन्नह्नि विवाहः स्यात्सायमारभ्य तस्य तु। परिचर्य्यां विवाहाग्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः। यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति। उपक्रमोत्तरस्याह्नः सायं परिचरेदनुमिति"। इदमपि नवनाड्यतिक्रमे द्रष्टव्यम्। तथा चापस्तम्बसूत्रे भाष्यकृत्सुदर्शनाचार्य्यः। "अस्यचारम्भणं रात्रावेव यदि नव नाड्योनातीताः। अतीताश्चेत् परेद्युः सायमेवाग्निहोत्रवेलायामारम्भ इति"। अन्यत्रापि। "प्रातर्होमे सङ्गवान्तः कालस्त्वनुदिते ऽथ वा। सायमस्तमिते होमः कालस्तु नवनाडिकेति"। अत्रानुदितहोमकालस्तु वाजसनेयिनां वेदितव्यः। तथा च कात्यायनसूत्रम्। "औपासनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति"। तेषामौपासनसमारम्भोऽपि चतुर्थीहोमानन्तरमाहितेऽग्नौ भवति न तु विवाहाग्नौ "आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाले वेति" कात्यायनसूत्रात् तद्भाष्यमपि। "दारकालश्चतुर्थ्युत्तरकालः। दायाद्यकालो धनविभागकाल इति" औपासनात्पूर्व्वं यदि विवाहाग्निः शाम्येत तदा प्रायश्चित्तमुक्तं विश्वादर्शे "उद्वाहौपासनात् पूर्व्वमनले शान्तिमागते। स्थालीपाकं ततः कृत्वा ह्यौपासनमथाचरेत्। नवनाडीभ्य ऊर्द्ध्वं चेत्स्थालीपाको भवेत्तु वै। औपासने तदा कुर्य्यात् परेद्युः सायमेव चेति"। तस्य प्रादुष्करणकाल उक्तः आश्वलायनसूत्रे "तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोममकालौ व्याख्याताविति" तत्कारिकायामपि। "ज्वालयेदपराह्णेऽग्निमस्तं याते दिवाकरे। पर्य्युह्याग्निं परिस्तीर्य्य पर्य्युक्ष्य च ततः परमिति"। स्पष्टमाह कात्यायनः। "सूर्य्ये तु शैलमप्राप्ते षड्विंशद्भिरिहाङ्गुलैः। प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातरासोमदर्शनम्"। तथा "दुहित्रा स्नुषया वाग्निविहारो न विरुध्यते। निलेपनं च पात्राणामुपलेपनमेव चेति"। उक्तकाले प्रादुष्करणाभावे प्रायश्चित्तमुक्तम् आश्वलायनकारिकायाम्। "प्रायश्चित्तं विशेषेण यत्र नोक्तं भवेद्विधिः। होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीति चेति"। कात्यायनः अनुदितास्तमयलक्षणमाह। "रात्रेस्तु षोडशे भागे ग्रहक्षनत्रभूषिते। कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत्"। तथा "यावत्सम्यङ्नभासन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः। न च लौहित्यमायाति तावत्सायं तु हूयते"। अत्राश्वलायनादीनां होमे मुख्यकालमाह चन्द्रिकायामत्रिः "हस्तादूर्द्ध्वं रविर्यावद्भूमिं हित्वा न गच्छति। तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम्। रात्रौ प्रदोषो मुख्यः स्यादिति वेदविदो विदुरिति"। अत्र गौणकालमाह शौनकः "पश्चादस्तमयात्कालो यो भवेत्त्रिमुहूर्त्तकः। स सायंहोमकालः स्यात् प्रदोषान्त उदाहृतः। यस्तु षड्नाडिकाकालः पश्चादेवोदयाद्रवेः। स होमकालो विप्राणां सङ्गवान्त इति स्मृत" इति। यदि गौणकालोऽप्यतीतस्तदा गृह्यपरिशिष्टे प्रायश्चित्तमुक्तम्